

КРИТИКА ТА БІБЛЮГРАФІЯ

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ

Колективна монографія.

К., 2000. — 280 с. — 101 іл.

Немає особливої потреби доводити, що розбудова цивілізованої держави можлива лише на надійних підмурках історичної істини. А саме таку цивілізовану державу — Україну ми й заходилися будувати. Проте вже у самому процесі творення побачили, що її фундамент потребує капітального ремонту. Мало того, що українська історія так до кінця і не позбавилася білих та затемнених плям, її тепер намагаються ще й прикрасити. Особливо охочі до косметичної реконструкції історії письменники та екзальтовані історики-аматори, котрі “з легкістю незвичайною” розв’язують найскладніші наукові проблеми, над якими билося не одне покоління вчених.

Керуючись одними лише фантастичними домислами та фактами випадкової співзвучності слів, вони хвацько “реконструюють” широке полотно історії та етногенетичні процеси. Достатньо зіставити, на їх думку, схожі слова, такі, скажімо, як: Атило — Гатило, аби зрозуміти, що гуни — ніхто інші, як давні українці; так само і Троя — стародавня територія України, бо її назва співзвучна з Троєщиною; або Єрусалим, назва якого нібито походить від назви давньослов’янського міста Руса.

Міфотворчість історії можна було б продовжувати і далі, коли б йшлося про суто літературні твори, де прийоми художньої фантастики (як спосіб домислювання письменником маловідомих історичних подій) дозволяються. Але ж багато з сучасних творів літератури претендують на історичну істину, дезорієнтуючи тим самим своїх читачів та дискредитуючи українську історичну науку, яка тільки-но почала виходити з системи старих ідеологічних уявлень. Не для виправдання історіософії, а заради істини зазначимо, що донедавна вся наука (а не лише історія) страждала ідеологічною заданістю, проявляючись, зокрема, у дещо дивному її поділі на науку-дослідження і науку-світогляд. Науку-дослідження, як об’єктивно достовірне знання за змістом і максимально систематичним за формою, творили справжні вчені, науку-світогляд — ідеологи від науки, котрі вважали, що вони створюють об’єктивну картину світу. Як би глибоко не докопувалися до істини дослідники, ідеологи відбирали з неї лише те, що “працювало” на задану ідеологію. Спосіб їхньої інтерпретації наукових фактів схожий на поведінку Макогоненка з повісті Миколи Гоголя “Майская ночь”. Коли писар почав читати «Наказ голові Євтуху Макогоненку. Дійшло до нас, що ти, старий ду...», той загукав: “Постривай, постривай! Не треба! Я хоча і не чув, однако ж знаю, що головної справи тут іще немає. Читай далі”».

Не почути те, що говорить справжня наука, — такий принцип ідеологів, котрі вважали, що лише вони здатні “ухопити суть справи”. Методологічне підґрунтя такої концепції добре відоме, хоча свого часу ми не надавали цьому великого значення, принаймні особливо не замислюючись над цим, бо її проголошували самі класики марксистсько-ленінської ідео-

логії. Майже дослівно: якими б добрими спеціалістами не були вчені у своїй конкретній галузі, їм не можна вірити у жодному слові, коли йдеться про світогляд. Уловлюєте? Ви, вчені, поставляйте нам лише матеріал, а гранити його ми будемо самі. Але ж за всієї майстерності отих гранильників-ідеологів якось так виходило, що в процесі інтерпретації матеріалу утворювалися лише три грані: “три джерела та три складових...”.

Не можна стверджувати, що з деідеологізацією суспільства наука позбулася ідеологічних шор: зашорене бачення часом проявляється тепер через намагання устародавити вітчизняну історію, віднайти на її теренах або колиску всього людства, або єдиний центр цивілізації, або ж головне вогнище християнства. Бо ж недаремно пишуть про колишнє існування на Волині святої землі — Укрії. До таких оригінальних концепцій схиляється й частина вчених, як от Юрій Шилів та Юрій Канигін, які намагаються довести, що справжні відкриття можна робити лише на стику науково перевіреної історичної правди і нестримної фантазії. Але ж історична правда не терпить щонайменших відхилень, інакше вона перестає бути правдою. А будь-яка напівістина тільки затуманює історичну пам'ять, що неодмінно проявиться і на найвищому державному та національному рівнях.

Тож, приступаючи до розбудови цивілізованої держави, самий раз очиститися перед історією і очистити саму історію, представити її в усій повноті та правдивому висвітленні. Саме в такому ключі працюють нині вчені-історики, готуючи фундаментальні твори з історії України. На фоні своєрідного ренесансу історичної пам'яті якимось безпам'ятством виглядають праці про стародавню історію України й українців. І це дивно, коли брати до уваги той факт, що саме стародавні часи слугують полем брані прихильників різних етногенетичних теорій. Фундатор однієї з них — теорії безперервності — Ярослав Пастернак у сивій давнині шукав український родовід, проте, по суті, так і не визначивши моменту його зародження. “Українці існують стільки, — писав він, — скільки існує людина сучасного типу”. Його послідовник Михайло Грушевський був категоричнішим, бо процес формування етнічної основи українців він пов'язав з періодом пізнього палеоліту. До цього схиляється і більшість сучасних автотхтономістів, хоча дехто з них намагається надто вже устародавити етнічну історію українців. Наприклад, Ю.О. Копержинський визначає її тривалість у 6—7 млн. років.

Як би не патріотично виглядала названа цифра, вона не має під собою історичного ґрунту, бо не було відповідних фундаментальних праць, в яких ретельно аналізувалися б ті віддалені часи. А непоодинокі наукові розвідки, котрі усе ж таки торкалися проблеми антропогенезу, не можуть вивести цей процес за межі 3,5 млн. років. І це при тому, що йдеться, власне, не про людське суспільство, а про стадні спільноти архантропів. Щодо мавполюдей, тобто пітекантропів, то вони в Європі розселилися і того пізніше: близько 1 млн. років тому. Приблизно у той час розпочинається праісторія населення України — так принаймні засвідчують найдавніші археологічні пам'ятки, відкриті вітчизняними археологами у Закарпатті.

Тож потреба в узагальнюючій праці, в якій було б системно об'єднано численні, але розрізнені наукові розвідки та проаналізовано упродовж десятиліть накопичений археологічний і антропологічний матеріал, давно назріла. Для України ж, яка тільки починає відроджувати етнічні й історичні символи, дослідження її етнічної історії набуває особливого значення. Тим вагомішою уявляється праця, підготовлена відомими українськими вченими Інституту археології НАН України: П.П. Толочком (керівник ав-

торського колективу), Д.Н. Козаком, О.П. Моцею, В.Ю. Мурзіним, В.В. Отрошенко та С.П. Сегедою, яка нещодавно побачила світ.

Її поява дещо символічна: по-перше, вона уособлює стан успішного підведення підсумків тривалих дискусій з проблеми антропота етногенетичних процесів в Україні, по-друге, переконливо заявляє про вагомий перемогу української наукової школи в археології. Впевнені, що лише з огляду на це можна по-справжньому оцінити книгу, що рецензується, хоч вона заслуговує і на більш детальне прочитання.

Немає особливої потреби говорити про величезні успіхи світової, у тому числі й вітчизняної, археології, яких вона досягла протягом ХХ ст. Проте на фоні цих успіхів українська археологія вирізняється тим, що їй вдалося вийти на якісно новий рівень інтерполяції польового матеріалу. По суті класична археологія зосереджувала свою увагу переважно на накопиченні фактичного матеріалу, нерідко обмежуючись лише його детальним описанням та систематизацією. Уособленням такого спрямування археології радянського часу була Ленінградська школа, котра через своє авторитетне становище в тодішній науковій системі намагалася впливати і на розвиток регіональних археологічних шкіл.

Українській археології, що ґрунтувалася на інших підходах, коштувало чимало зусиль, аби відстояти і розвинути свої власні наукові традиції, суть яких полягала в тому, що фактичний матеріал слугував лише фундаментом для подальшої інтерпретації історичних та етнічних процесів. Саме завдяки цьому прадавня історія України прописана чи не найрельєфніше. Принаймні достатньо чітко представлена її періодизація та багатоваріативна система етноісторичного розвитку, котра в окремі історичні періоди мала свої етнокультурні прояви.

Упродовж кам'яного віку завершився процес формування людини як біологічної істоти, залюднення всієї території України, що відбувалося із заходу на схід, оформилася суспільна організація типу родової громади, яка у мезолітичні та неолітичні часи розвинулася в родоплемінну структуру; відбувся перехід від привласнюючих до відтворюючих форм ведення господарства, — за визначенням В.Н. Чайлда, “неолітична революція”, в енеолітичну епоху — зародження землеробства, а в епоху заліза — остаточний перехід до кочового скотарства.

Стрімку динаміку переживали й етнічні процеси. Вже в епоху пізнього палеоліту в межах України склалося кілька локальних культурних зон, у межах яких замішувалися зародки етнічних спільностей. Визначальною тенденцією мезолітичного стану розвитку народонаселення був автохтонний етногенетичний процес, котрий наприкінці епохи був розірваний інтенсивними міграціями населення, внаслідок чого з етнографічної карти зникає низка етнічних угруповань. Натомість у неолітичні часи формується понад десять регіональних етнокультурних спільностей, в середовищі яких в енеолітичну добу втрутився потужний колонізаційний потік з Балкано-Дунайського регіону, залишивши на Середній Наддніпрянщині яскраву трипільську культуру.

Одночасно з етнічними флуктаціями окреслюється регіональність етнокультурних процесів: Полісся заселяють племена мисливців та рибалок, Лісостеп — хлібороби, Степ — скотарі. Така структура культурно-господарських типів залишилася і в інші періоди історії, незважаючи на суттєві зміни етнічної та культурної ситуації. Доба бронзи відзначилася особливою активізацією етнічних процесів, характерною ознакою яких став вихід на історичну арену індоаріїв та виділення з індоєвропейської етномовної сім'ї праслов'янського етнічного масиву. Тож не даремно, що серед

старожитностей саме цього періоду дослідники шукають прабатьківщину слов'ян, хоча потужний їх вихід на історичну арену, зокрема у межах України, припадав на пізніші часи, на порубіжжя старої і нової ер.

Початок нової ери позначено появою народів, які в писемних джерелах отримали власні назви. Тож вслухаймося в поезію нашої історичної етнічності: гелони, неври, меланхлени, агафірси, алазони, фіссагети, гети, таври, фракійці, арампарси, кіммерійці, скіфи, савромати, борисфеніти, пелазги, готи, гуни, авари, печініги, кипчаки, половці, венеди й анти — слов'яни. Усі ці народи — з нашої історичної минувшини, і всі вони колись творили спільну етнічність, хоча кожен з них окремо вносив до неї свої самобутні, часом неповторні цінності. Скрупульозне вибудовування цього етногенетичного ряду, до якого вдалися автори “Етнічної історії давньої України”, викликає особливу повагу, як до піонерського дослідження такого плану.

Стежачи за логікою аналізу історичних процесів авторів книги, мимохіть погоджуєшся з колись висловленою Омеляном Прицаком тезою про те, що “етнічна історія України — це не історія українців, а історія всіх народів, які впродовж тисячоліть вимішували на теренах України українську етнічність”. Ця теза у дещо іншому словесному обрамленні проголошується і авторами рецензованої книги: “...Етноісторичний процес ніколи і ніде не був простим, який зводився до послідовного біологічного відтворення поколінь єдиного етносу. Населення території України в давні часи не було етнічно і культурно однорідним, оскільки через постійні міграції перебувало на кожному історичному етапі у динамічному етнотворчому стані. Звичайними були асиміляційні процеси: розчинення одного етносу в іншому, або через змішання двох і більше етносів, творення цілком нових народів”. Величезний фактичний матеріал, на якому базується книга, підтверджує саме таку логіку етноісторичного розвитку і фактично підкріплює теорію етносу й, зокрема, етногенезу.

Щоправда, наукові погляди на етногенетичну природу неоднозначні, однак при всій розмаїтості їх можна звести до двох принципово відмінних позицій: одні з них відстоюють автономний, незалежний від інших етносів шлях розвитку; інші визнають формування етносу на основі змішання кількох (як правило, споріднених) етнічних угруповань. Різновидом другої позиції є визнання процесу формування етносу шляхом змішання кількох (і не лише споріднених) етнічних спільностей, або ж шляхом включення в структуру етносу іншоетнічних субстратів.

Коли ці теоретичні конструкції спроеціювати на український ґрунт, матимемо такий етногенетичний розклад. У відповідності до позиції “автономності” українці не мали нічого спільного з сусідніми племенами, а зародилися на ґрунті трипільської культури, еволюціонувавши пізніше у скіфське плем'я неврів, потім в антив, а відтак у спільноту часів Київської Русі (конструкція Я. Пастернака). За іншою версією, етнічною основою українців були анти, котрі в часи Давньоруської держави стали панівною нацією в складі багатоетнічного населення (М. Чубатий); за третьою версією, етногенетичні процеси серед слов'янства розпочинаються у VII—IX ст., з часу хозарського наступу та приходу норманів. Результатом цього стало зародження української нації (“альфа-нації”), яка з утворенням Київської держави стає панівною. Перетворення українського етносу на українську націю відбувалося настільки швидко (приблизно одне століття), що спричинило крихкість державного організму, відцентрувавши в ньому ще дві нації: “бета” (новгород-псковську) і “гамма” (російську). Причому “гамма”, як найбільш агресивна, асимілює націю “бета”. В той же час на

територію нації “альфа” починає концентрований наступ агресивна нація “гамма”, Великий Степ, Угорщина, Польща, внаслідок чого відбувається занепад нації “альфа”. Її відродження почалося на рубежі XVI—XVII ст. на хвилі національно-визвольної війни (конструкція Я. Дашкевича).

Всі теоретичні конструкції, як би вони не різнилися одна від одної, досить вдало окреслюють зовнішні чинники етногенезу — визначальну роль у формуванні етнічних спільностей етнокультурних контактів. Стародавні племена і етнокультурні угруповання відзначалися великою рухливістю, зумовленою не тільки природно-кліматичними змінами, а й колонізаційними міграціями. Останні, як тепер підтверджено численними археологічними даними, викликалися й пасіонарними поштовхами, які суттєво змінювали рух історії та етногенетичні процеси.

Що ж до XVIII ст. до н. е. — часу перших пасіонарних поштовхів, то їхні хвилі, докотившись до території України, викликали помітну трансформацію культур: зокрема, пізньокатакомбна культура трансформується в культуру багатопружкової кераміки, остання ж відтісняє інші етнокультурні групи до кордонів України, в Закарпатті утверджується культура Отомань, в Гірському та Східному Криму — кам’яно-лівенцівська, почанська та стижовська формують германо-балто-слов’янську лінію розвитку.

Спираючись на фундаментальну фактологічну базу дослідження, тепер вже можна вирахувати циклічність пасіонарних поштовхів (на гіпотетичному рівні вона була визначена Л. Гумільовим), що проявлялася, зокрема, у великих переселеннях народів: то із заходу на схід, то зі сходу на захід, а в межах кожного циклу — певну ритмічність етнокультурних флуктацій регіонального плану. Звичайно, система етноісторичних трансформацій потребує спеціального, більш глибокого вивчення, однак уже одне те, що її можна конструювати, користуючись узагальненими даними рецензованої книги, незмірно збільшує її наукову вагу.

Вимальовуючи широку історичну панораму міжетнічних контактів, дослідження, по суті, виводить на результати таких контактів: на етнічну трансформацію або й на утворення нових етносів. Проте цей надзвичайно цікавий етногенетичний процес далеко ще не осмислено — ми не можемо поки що сказати точно, що сталося з меланхленами, алазонами, скіфами й багатьма іншими народами, бо для цього потрібно знати внутрішню структуру етносу та механізм його функціонування — а ці питання тільки стають предметом етнологічного осмислення.

З того, що вже визначилося, можна стверджувати: першоосновою зародження етносу є певне угруповання людей, об’єднаних спільною долею та єдиною метою. Етнічна історія свідчить, що первісні угруповання були, як правило, нестійкими об’єднаннями (консорціями), ті ж, що збереглися, перетворювалися на конвіксії — більш усталені об’єднання людей, позначені спільними рисами культури, побуту та шлюбно-родинними зв’язками. Вони й становили одну з головних субетнічних одиниць, з творення яких власне і починалося формування етносу. Обов’язковою умовою його життєздатності було творення складної субетнічної системи, яка дозволяла приймати в свою структуру, а відтак і трансформувати іноетнічні вкраплення.

Наявність такого механізму багато чого пояснює: чому, наприклад, виживало автохтонне населення, навіть коли на нього накочувалися агресивні міграційні хвилі, і чому на ґрунті одного народу народжувався інший. Субетнічний механізм дозволяв вимішувати антропологічно строкату етнічність, у системі якої надзвичайно важко знайти етнічно чисті коріння. В рецензованій книзі це положення ґрунтовно аргументовано ант-

ропологічними сюжетами: вже антропологічний склад неантропів Східної Європи відзначився строкатістю, включаючи австралоїдні та європеоїдні субстрати і риси, що не належали до жодної із західно- чи центральноєвропейських груп; серед мезолітичної людності почав домінувати північноєвропеоїдний тип; в неолітичні часи — до протоевропейських варіантів додалися давньосередземноморські і навіть монголоїдні риси; у подальшому, внаслідок інтенсивного змішування людності, з'являється низка змішаних антропологічних варіантів.

Така строкатість була притаманною для всіх народів, у тому числі і східних слов'ян, антропологічний склад яких формувався на стику північноєвропеоїдної та південноєвропеоїдної рас. У подальшому до нього додавався іранський, фракійський, балтський й інші морфологічні компоненти, що може свідчити лише про одне — про етногенетичну давність нашого роду. Він зароджувався і розвивався на тих же принципах, що й інші народи, і разом з ними. Тому праві автори книги, коли пишуть: “Все, що відбувалося в межах України впродовж тисячоліть, є “наше” і, так чи інакше, генетично успадковане українським народом. При всіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якась частина населення завжди залишалася жити на своїх предковичних місцях, і сама вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону”.

При всій виваженості висновку (а саме це і є ознакою фундаментальності дослідження) відчувається щире бажання авторів “Етнічної історії давньої України” відшукати в складному лабіринті етнічної історії і український родовід. Судячи по результатах наукового пошуку, він вимальовується досить чітко — і тепер ми вже з упевненістю можемо сказати, що процес його творення був набагато складнішим, а разом з тим і цікавішим, аніж той, який представляють його нам міфотворці.

А.П. ПОНОМАРЬОВ (Київ)